

Κυριακός Θ. Νικολάου-Πατραγός, Χαλιφεία και Ισλαμική Διακυβέρνησις (πρόλογος: Ιωάννης Θ. Μάξης - Γρηγόριος Δ. Ζιάκας), Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήναι 2011, σσ. 232.*

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του εν λόγω έργου πηγάζει από τον ίδιο τον τίτλο του. Η προσοχή της διεθνούς κοινής γνώμης έχει στραφεί σήμερα στις πολιτικές αναταραχές της Μέσης Ανατολής εν ονόματι του Τζιχάντ (ιερού πολέμου) που διεξάγεται κυρίως από το ισλαμικό ψευδοκράτος (ISIS). Ο συγγραφέας επιλέγει τον αμφιλεγόμενο όρο *χαλιφεία* αντί του καθιερωμένου *χαλιφάτο*. Μετά τα Προλεγόμενα των καθηγητών Ι. Θ. Μάξη και Γρ. Δ. Ζιάκα και έναν σύντομο Πρόλογο του συγγραφέως, το βιβλίο διαιρείται στα εξής τρία μέρη: Α. *Το χαλιφάτο και το Ισλάμ*, Β. *Η ισλαμική διακυβέρνησις* και Γ. *Το χαλιφάτο και η διακυβέρνησις στην ιστορία*. Έπονται σχόλια και επίμετρο.

Από μεθοδολογικής απόψεως πρέπει να παρατηρηθεί ότι απουσιάζουν ένα βιβλιογραφικό σημείωμα για τις κύριες αραβικές πηγές (π.χ. Māwardī, Abu al-Ḥasan, *Al-Aḥkam al-Sulṭāniya*, Βηρυτός: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyya, 1978), καθώς και η απαραίτητη δευτερεύουσα βιβλιογραφία. Επιπροσθέτως θα έπρεπε να περιέχεται ένας αλφαβητικός πίνακας ονομάτων και πραγμάτων.

Είναι γεγονός ότι η ελληνική βιβλιογραφία σχετικά με το αντικείμενο του εν λόγω βιβλίου είναι ελάχιστη. Αντιθέτως υπάρχει εξαιρετικά πλούσια διεθνής βιβλιογραφία σε αγγλική, γαλλική και γερμανική γλώσσα. Πλην ενός συγγραφέως, του Arnold, διαπιστώνεται στο βιβλίο πλήρης απουσία διεθνούς βιβλιογραφίας σχετικής με τη *χαλιφεία* και την ισλαμική διακυβέρνηση. Παραλείπονται έργα ειδικών επιστημόνων εγνωσμένου κύρους με άριστη γνώση της αραβικής γλώσσας και του ισλαμικού δικαίου. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον J. Schacht και το θεμελιώδες έργο του «Droit byzantin et droit musulman», στο *Oriente ed Occidente nel medio evo. Convegno di scienze morali storiche e filologiche* (27 maggio - 1 giugno 1956) [Accademia nazionale dei Lincei. Fondazione Alessandro Volta. Atti dei convegni no 12], Roma 1957, σ.

* Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον Ομ. Καθηγητή Αραβικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Διευθυντή του Ινστιτούτου Ελληνοανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών Βασίλειο Χρηστίδη για τις πολύτιμες υποδείξεις του.

197-230. – Του ιδίου, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964, ή την προσφάτως αποβιώσασα Patricia Crone και το έργο της *Roman, Provincial and Islamic Law. The Origins of the Islamic Patronate*, Cambridge 1987. Παραλείπονται εργασίες Αράβων συγγραφέων, όπως ο ευφήμως γνωστός νομομαθής Hamīdullāh, του οποίου παραθέτουμε ενδεικτικά το έργο *Muslim Conduct of State*, Lahore 1961. Από την άλλη πλευρά προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι ο συγγραφέας χρησιμοποιεί ως βιβλιογραφική αναφορά το ερασιτεχνικό έργο του Χ. Νομικού, *Εισαγωγή στην ιστορία των Αράβων*, Αλεξάνδρεια 1927!

Μεταξύ των μεθοδολογικών ατελειών του παρουσιαζόμενου έργου πρέπει να σημειωθεί ο ανεπιτυχής μεταγλωττισμός αραβικών όρων στην ελληνική. Επί παραδείγματι το αραβικό σύμφωνο *h* που δεν υπάρχει στην ελληνική και ο συγγραφέας το μεταγλωττίζει σε *χ* όπως στη λέξη *Muhammad*. Μία απλή τελεία κάτω από το ελληνικό γράμμα *χ* θα αρκούσε για την απόδοση αυτού του συμφώνου που διαφέρει από τα υπόλοιπα *χ* της μεταγλώττισης. Παραδόξως, ενώ ο συγγραφέας επιλέγει μία αμφίβολη μορφή εξεζητημένης γραφής της ελληνικής γλώσσας, χρησιμοποιεί δημώδεις λέξεις και δημώδεις εκφορές επιστημονικών όρων της αραβικής αντί των καθιερωμένων επιστημονικών όρων, οι οποίοι προέρχονται από τη λόγια αραβική γλώσσα και είναι εν χρήση σε όλες τις αραβικές χώρες. Επί παραδείγματι: ο αραβικός όρος *fikh* που σημαίνει δίκαιο (Islamic jurisprudence) δεν έπρεπε να μεταγλωττιστεί ως *φεκρ* (σ. 27). Ο διεθνώς καταξιωμένος όρος *jihād* (στα ελληνικά συνήθως αποδίδεται ως ιερός πόλεμος) δεν έπρεπε να μεταγλωττιστεί σε *γκεχάντ* (σ. 195), και ο όρος *sunna* σε *σόννα* (σ. 215), πολλώ δε μάλλον αφού το φωνήεν *o* δεν υπάρχει στην αραβική γλώσσα. Αποτελεί όμως σφάλμα να μεταγλωττίζονται τα διπλά σύμφωνα σε μονά, όπως στη λέξη *Muhammad* (το όνομα του προφήτη αλλά και πολλών μουσουλμάνων), το οποίο κακώς μεταγλωττίζεται με ένα *μ*. Στην αραβική γλώσσα τα διπλά σύμφωνα δεν γράφονται μόνον, όπως στην ελληνική, αλλά προφέρονται κιόλας.

Στα προλεγόμενα, ο συγγραφέας ανιχνεύει τις ρίζες της *χαλιφείας* στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, στην περίοδο του Muhammad Ali της Αιγύπτου (1805-1848). Η πολυσχιδής προσωπικότητα του τελευταίου, θαυμαστή της γαλλικής δημοκρατίας, δεν εξετάζεται επαρκώς και ο συγγραφέας δεν κάνει χρήση σοβαρών μελετών, όπως π.χ. του διαπρεπούς Παναγιώτη Βατικιώτη ο οποίος, στο βιβλίο του *The History of Modern Egypt*, London 1976 αναφέρεται σχετικά στο τέταρτο κεφάλαιο (σ. 49-69). Κατά τον συγγραφέα, ο σπουδαιότερος οπαδός της δημιουργίας *χαλιφείας* ήταν ο βασιλιάς Φουάντ Α΄ της Αιγύπτου (1923-1936), ο οποίος ανέπτυξε ιδιαίτερους δεσμούς με τους μουσουλμάνους κληρικούς

του πανεπιστημίου Άζχαρ της Αιγύπτου. Ο συγγραφέας καταδικάζει την πολιτική του βασιλέως Φουάντ –η οποία έτεινε προς τη δημιουργία *χαλιφείας*– με ηγεμόνα χαλίφη αντί βασιλέως. Αναμφίβολα η ιδέα της *χαλιφείας* προκλήθηκε από τον Φουάντ για να εξασφαλίσει τη νομιμοφροσύνη του αιγυπτιακού λαού. Όμως ο συγγραφέας δεν διαφωτίζει τον αναγνώστη ως προς τη σύγκριση του θεσμού του αββασιδικού χαλιφάτου, που καταστράφηκε από τους Μογγόλους το 1258, με το χαλιφάτο του βασιλιά Φουάντ, ώστε να καταδειχθούν τα χαρακτηριστικά αμφοτέρων. Τούτο διότι το χαλιφάτο των Αββασιδών αποτέλεσε το «κύκναιο άσμα» της εξέλιξης του θεσμού αυτού. Σύμφωνα με την περί χαλιφάτου (*χαλιφείας*) αντίληψη των Αββασιδών, ο χαλίφης ήταν ο αρχηγός των πιστών (*Amir al-Muminin*), θρησκευτικός και συνάμα πολιτικός ηγέτης. Αντιθέτως η ιδέα του Φουάντ περί επιστροφής στο χαλιφάτο αποτελούσε πρόσχημα για την απολυταρχική άσκηση της εξουσίας από τον ίδιο.

Σχετικά με τους όρους *χαλιφεία* ή *χαλιφάτο* και *χαλίφης*, θεωρούμε ότι δεν είναι αρκούντως σαφής ο τρόπος με τον οποίο νοηματοδοτούνται αυτοί στο ως άνω έργο. Μία ικανοποιητική και συνάμα περιεκτική ερμηνεία των όρων *χαλιφεία* και *χαλίφης* παρουσιάζεται ευκρινώς από τον Η. Μ. Τ. Nagel («Some Considerations Concerning the Pre-Islamic and the Islamic Foundations of the Authority of the Caliphate», στο *Studies on the First Century of Islamic Society*, εκδ. G. H. A. Juynboll, Southern Illinois University Press, Carbondale - Edwardsville 1982, σ. 177-197). Ο τελευταίος, σε μια ιστορική αναδρομή, παρατηρεί ότι ο πρώτος χαλίφης μετά τον θάνατο του προφήτη Muhammad, ο Abu Bakr (632-634 μ.Χ.), ονομαζόταν *Khalifa rasul Allāh*, που σημαίνει «ο ενεργών στη θέση του απεσταλμένου του Θεού». Αυτός ο *Khalifa* εκτελούσε ένα σπουδαίο καθήκον ως επικεφαλής της κοινότητας των μουσουλμάνων αντικαθιστώντας τον προφήτη Muhammad. Το δίλημμα περί της ιδιότητας του χαλίφη περιστρέφεται γύρω από το ερώτημα, εάν αντιπροσωπεύει τον προφήτη ως θρησκευτικός ή και στρατιωτικός αντιπρόσωπός του. Ο Abu Bakr πάντως δεν ασχολήθηκε με στρατιωτικές δραστηριότητες. Ο πρώτος χαλίφης ο οποίος ήταν ταυτοχρόνως θρησκευτικός και στρατιωτικός ηγέτης ήταν ο Umar (634-644 μ.Χ.). Δυστυχώς ο τίτλος που έφεραν οι χαλίφες (*Amir al-mu'minin*), δηλαδή αρχηγός των πιστών, δεν είναι αρκούντως σαφής και για τον λόγο αυτό εκφράζονται διστάμενες απόψεις από τους ειδικούς (βλ. Η. Μ. Τ. Nagel, ό.π., σ. 195-231). Επ' αυτού θεωρούμε ότι οι επεξηγήσεις του συγγραφέως χρήζουν περαιτέρω ανάλυσης.

Στο σύντομο αυτό σημείωμα δεν επεκτεινόμαστε σε λεπτομερή ανάλυση των λοιπών σημαντικών ζητημάτων που πραγματεύεται η

εργασία του κ. Νικολάου. Η συνάρτηση θρησκευτικού και πολιτικού παράγοντα στον σύγχρονο αραβικό κόσμο και η συνεπακόλουθη εκμετάλλευση της έννοιας του χαλιφάτου, εξακολουθεί να υφίσταται μέχρι σήμερα. Εξ αυτού του λόγου, θα ανέμενε κανείς ότι ο συγγραφέας θα τόνιζε με ποια μορφή παρουσιάζεται στη σύγχρονη εποχή η έννοια του χαλιφάτου και η κατάχρηση του θρησκευτικού παράγοντα. Επιπλέον ο συγγραφέας δεν επισημαίνει την εκ νέου επίκληση της ανάγκης για εντονότερη επιστροφή στο χαλιφάτο από τους «νεοτζιχαντιστές», όπως είθισται να αποκαλούνται. Αξίζει εδώ να σημειωθεί η σημαντική εργασία της Dolores Bramon, «Los fundamentos del poder en el Islam», *AWRAQ. Estudios sobre el mundo árabe e islámico contemporáneo* 9 (2014) 5-18, η οποία τονίζει τη σύγχρονη διαστρέβλωση των όρων από εκείνους που αποκαλούν τους ψευδοτζιχαντιστές «τζιχαντιστές» (σ. 12).

Θεωρούμε επίσης σκόπιμο να παρατηρήσουμε ότι ο κ. Νικολάου θα έπρεπε να συμπεριλάβει στο έργο του και ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα σχετικά με τις σπουδές του στο ισλαμικό δίκαιο. Η μόνη σχετική ένδειξη αφορά στον τίτλο του, ο οποίος αναγράφεται στο εξώφυλλο του βιβλίου και είναι «*Διδάκτωρ Ισλαμικού Δικαίου Νομικής Αθηνών*». Τούτο όμως δύναται να οδηγήσει σε παρανόηση, καθόσον σε κανέναν από τους 6 Τομείς της Νομικής Σχολής Αθηνών δεν προβλέπεται ειδικευση στο Ισλαμικό Δίκαιο.

Γεώργιος Αθ. Τσούτσος
Ινστιτούτο Ελληνοανατολικών
και Αφρικανικών Σπουδών, Αθήνα